

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

AZ ÁTKOKAT SZÓRÓ DIDO*

(VERGILIUS, *AENEIS* IV. ÉNEK)

Vergilius békevágyával, emberi és politikai tisztánlátásával, vatesi képességével megalkuvást nem ismerő költő volt. Hivatásába, költészetébe azonban a princeps személyében beletiport a történelem. *Georgica*-jának IV. énekét újra kellett írnia, mivel Augustus nem tűrte el volt barátjának és hadvezérének, Gallusnak a dicsőítését. Magánéleti válsága is jól nyomon követhető eklogái Galatea alakjának segítségével. Végül a Didóval elmondott hatalmas átok vezet el ahhoz a felismeréshez, hogy Dido alakja mögött Maecenas tragikus sorsú felesége, Terentia rejtőzik. Horatius III. 27. ódájának Galateájában jól felismerhető Terentia. Az óda intertextuális kapcsolata az *Aeneis* IV. énekével így meggyőzően bizonyítja Galatea = Dido = Terentia azonosságát.

Csaknem valamennyiünkben úgy él Vergilius, mint szemérmes, visszahúzódo, vágytalan — úgy ahogy van, jól van — költő. Mindene megvan! Munkája biztosított. Az Aeneist 11 évig írja, még sincs kész valami okból. Rejtélyes élet az övé is, legalább annyira, mint sokakól elsíratott hősnőjének az élete (halála).

Babits szeretetet szomjazó, életrajzi ihletésű regényében, a „Tímár Virgil fiá”-ban, úgy azonosul Didóval, úgy szánja, majd úgy veti meg a „hitzegő” „hős” Aeneast, akárcsak az eposz írója, Vergilius tette ugyanezt művében, különösen a IV. énekben.¹ Didót 2000 éve próbálják azonosítani Vergilius korának

* Dido alakja és tragikus története évezredekken át hatott azokra, akik magukénak érezték etikai értékrendjét, amelynek hitelét halálával pecsételte meg. Így válhatott személyisége Purcell operájának, Mantegna és Rubens festményeinek, J. E. Schlegel és Charlotte von Stein drámáinak és Hans Sachs, valamint A. v. Platen eposzainak hősévé, hogy csak néhány példát említsünk. Talán még többet mond, hogy emléke és neve él napjaink mikrokultúrájában is. Radnóti Miklós özvegye, Fanni asszony mint a szeretet, ragaszkodás és hűség mintaképéről róla nevezte el hűséges kis szobakutyáját Didónak.

¹ Babits Vergilius ismeretének mélységét tanúsítja a „Tímár Virgil fiá”-ban a Vitányi Vilmos szájába adott mondat is az általa elhagyott Wagner Lináról: Egy „lasciva puella — folytatta — akiből bűnbánó Magdolna lett”. A „lasciva puella” Vergiliusnál és Horatiusnál is szerepel. Vergilius eklogáiban Galateát nevezi így, Horatius pedig a IV. könyv 11. ódájában azt a pajkos, csábító nőalakot, aki olyan erős kötelékkel tartja fogságában a mellette levőt, hogy az többé el nem szabadulhat tőle. Ez a Horatius ódájában megjelenő *lasciva puella* Proserpina, az Alvilág úrnője, akinek az *Aeneis* VI. énekében alvilági útján Aeneas az „aranyágot” vitte ajándékkul. Bizony Wagner Lina, aki itt a földön csábító lány volt, most „az örökre elcsábító lány” fogságában van, messze az élőktől. Vitányinak ez a szellemeskedése is Babits nehezen utolérhető Vergilius- és Horatius-ismeretét mutatja.

több híres-hírhedt nőalakjával,² de valahogy hiteltelennek tűnnek e próbálkozások.

Valami nagyon lényeges sikkad el a Dido-történet elemzésénél. Azt tudjuk, hogy Dido miért átkozza el Aeneast, de azt nem ismerjük, miért választotta Vergilius ezt a *véget* hősnőjének. Miért mondat vele ilyen szörnyű átkot? Miért szedi elő a szemérmes, csendes, visszahúzódozó költő a fekete mágia egész kelléktárát Dido átkának hatékonyabbá tételéhez? Dido szavai úgy hangzanak, mintha Vergilius is elátkozná azt a valakit, aki Didóval olyan csábos alattomossgal viselkedett. Választhatott volna Vergilius más megoldást is a „szerelmi öngyilkosság” véghezvitele helyett. Úgy tűnik, mintha Vergilius sem akarna adósa maradni egy *perfidus* személynek. Ezért a szörnyű átok. A tudat mélyrétegéből sorakoznak a negatív érzelmek, gondolatok. Dido/Vergilius szeret és kér (*oro*). Erre kimondva, nem kimondva „végzetrendelte” álnok cinizmus Aeneas válasza. Aeneas gyalázatos tettére Dido/Vergilius részéről nincs mentség, hiszen Aeneas életük lényegét taposta sárba, olyan nagyvonalú „eleganciával”, amilyenre csak olyan alak képes, akinek belső világából hiányzik minden, ami emberhez hasonlónak tehetné volna. Gallus halálba kergetése (Kr. e. 26) a princeps által Vergilius érzelmeit megtépázta, szomorúságát semmibe vette, érzékenységét letaposta.

Ekkor érkezik el az a pillanat, amikor az elhagyott Dido nevében Vergilius „méltó” átkot szór *pius* Aeneasára, akinek *perfidus* jelzőjét megfontoltan hangsúlyozza Dido esdeklő „megszólításában”. Valamiféle (nemcsak a közeli!) *múlt* emléke tör elő Vergiliusból úgy, hogy Didóval együtt visszafoghatatlan szenvedéllyel, utolérhetetlen lelkierővel idézi meg a fekete mágia valamennyi hatékony eszközét abban a biztos tudatban, hogy *improbis, perfidus, impius* — máris levitézlett — hősünk végzete nem lesz szebb és különbség, mint az a sors, az a végzet, amelyet Didónak és ezzel együtt Vergiliusnak is szánt.

Vagy Vergilius kívánta igazán és hatékonyan a megérdemelt sorsot hősének, Aeneasnak, akinek képében nem nehéz felismerni a semmi gaztettől vissza nem riadó Augustust? Vergilius tudta, miért átkozza el hőstét. Már Borzsák István megállapította, hogy újabban, Vergilius születésének 2000 éves évfordulója óta többet értünk Vergiliusból, „nagyobb megértési készséggel közeledünk” felé, „a vergiliusi szerkesztés alaposabb megismerésével mód nyílik a vergiliusi költészet akárhány »titkának« kifürkészésére” ... Vergilius szemérmes, de igényes műzsájának élvezésére fogékonyabbak vagyunk, mint nagyanyáink voltak”.³

Vergilius műzsájának élvezésére valóban egyre fogékonyabbak vagyunk, csak műzsájának „szemérmes” jelzőjén kell elgondolkoznunk. Műzsája nagyon igényes, lényegre törő, éppen ezért nehezen lehet mai értelemben véve „szemérmes”. Az a

² Ld. Adamik Tamás: Dido alakjának funkciója az Aeneisben. Ant. Tan. 28 (1981) 11—20, kül. 26 (a korábbi irodalommal).

³ Borzsák István: Dragma. II. Válogatott tanulmányok. 1996. 81.

sokat emlegetett vergiliusi szemérem aligha viselné el azt az átokhalmazt, amellyel a szemérmes múzsa megigézi, elvarázsolja Vergiliust az Aeneis IV. énekében. E sorok elemzése igen lényeges nemcsak Dido, hanem Vergilius lelkvilágának megértése szempontjából is.

E sorok azt a benyomást keltik bennünk, hogy Vergiliust személyes érzések is vezették, amikor ezeket az átkokat adta Dido szájába, azaz, hogy nemcsak költőként, hanem magánemberként is átkokat szórt Aeneasra és utódaira. Eposzában nem fukarkodik hőst elítélni általában, de itt, Dido halálakor, szinte kilép önmagából, fölébe kerekedik eposza főszereplőjének és annak földi másának, azaz Augustusnak. Többszörösen tehetette ezt, hiszen Octavianus/Augustusba vetett bizalma folyamatosan rendült meg. A „Kegyesatya”⁴ kegyetlen köz- és magánéleti ténykedéseiről már sok szó esett.

Vergilius a Dido-monda korábbi formájától, amelyet legrészletesebben Iustinus őrzött meg számunkra,⁵ jelentékenyen eltér eposzában. A hellénisztikus Dido-monda szerint Dido *népe érdekében* követi el öngyilkosságát. Tyrosban Mutto királynak halála után két gyermeke maradt: Elissa (< *Elissar) és Pygmalion. A néppárt Pygmalion kezébe adta a királyi hatalmat, aki az arisztokraták által támogatott Elissa férjét, Acherbast (Vergiliusnál Sychaeus) megölette, hogy kincseit magának megszerezze. Erre Elissa az arisztokraták egy csoportjával hajón elmenekült Tyrosból és a Földközi-tenger nyugati részében megalapította Karthagót, az „Újvárost”. Odavezető útja során kapta a *Dido* „Vezér” nevet (a פדד ‘vezérként vonulni’ igéből). A szomszédos maxitanusok fejedelme Hiarbas (Vergiliusnál Iarbas) azonban Didót háborúval való fenyegetéssel házasságra akarta kényszeríteni, hogy ezáltal a Karthago feletti uralmat megszerezze. Ekkor Dido, hogy Karthagót a háborútól és az idegen uralomtól megmentse, öngyilkosságot követett el, de földjét, új hazáját nem adta idegennek.⁶

Ezzel szemben az Aeneis Didója szerelmi elhagyatottságában vet véget életének egy olyan férfiért, aki az uralma elérése, majd megtartása végett nem riad vissza mások halálba kergetésétől.⁷ Ha Horatius Galatea-ódájának (carm. III. 27.) általunk javasolt értelmezése⁸ helytálló, vagyis Galatea alakja mögött Terentia, Maecenas felesége rejtőzik, akkor Vergilius eklogáinak Galatea-alakjai is minden bizonnyal a még „szabad” Terentiát jelenítik meg. Érthetőbben: Vergilius az eklogák írása idején valamiféle rajongással viseltetett Galatea (Terentia) iránt. Ez nyomon követhető a VII. ekloga vallomásos soraiban. Corydon, a pásztor (= a költő) rajong a Mincius

⁴ Ld. *Szabó Magda*: Pillanat c. regényében. Megjelent: Budapest 1990.

⁵ *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. (Ruehl) XVIII. 4–6.

⁶ L. F. Plessis—P. Lejay: *Oeuvres de Virgile*. Paris 1928. 261 (*Harmatta János* professzor szíves szóbeli kiegészítésével és korrekcióival).

⁷ Vergilius soha nem bocsátotta meg az Aeneas alakja mögé rejtett Augustusnak barátjuk, Cornelius Gallus költő hadvezér megöletését.

⁸ *Rimóczi-Hamar Márta*: Horatius, Vergilius és Maecenas. Apollo Könyvtár 20. Budapest 2000. 77–96.

folyó partján (= Vergilius szülőföldje) Galateáért, de mintha ezt a rajongást már árnyékolná valami:

Nerine Galatea, thymo mihi *dulcior* Hyblae.
Candidior cycnis, edera *formosior* alba,
 Cum primum pasti repetunt praesaepia tauri,
 Siqua tui Corydonis habet te cura, venito. (VII. 37—40)

Hívja Galateát! De eljön? Eljöhet? Erre nem ad választ Vergilius.

Mivel Horatius Galateájának alakját nyelvi és történeti érvek alapján Terentiával, Maecenas feleségével lehetett azonosítani,⁹ akiről tudott, hogy egyike volt Augustus nagyszámú kedveltjének,¹⁰ feltehető, hogy Vergilius Galateája is őt rejti, tehát ezen az úton érdemes a bizonyítást folytatni. Az antik forrásokban Terentia hirtelen eltűnik, a Galatea-óda írása után nem hallani róla. Horatiusnál ebben az egyetlen versben szerepel csak. A vers hangvétele olyan féltő s egyben szenvedélyes, amilyen Horatiusnál csaknem teljesen szokatlan. Galatea dühkitörése Europe képében szinte Dido átkát idézi fel. Fontos egyezés a *ferrum* szó előfordulása mindkét helyen, azzal a nagy eltéréssel, hogy Horatius Europe nevében a csábító Iuppiter/Augustus életét akarja vele kioltani, Dido viszont a *vasat* nem a csábító/elhagyó Aeneasnak szánja, hanem saját életének vet véget vele. Tettével egyik sem akar késlekedni. Europe is halni készülőnek látszik, de Galatea története olyan mélységesen be van ágyazva az Europe-mítoszba, hogy csak sejthetjük, hogy a gyilkot Horatius is a Iuppiter/taurus-állatnak szánja. A mítoszban „happy end” van, így ha feleség nem is lett Europe, de „hálából” egy földrész viseli nevét. És Galatea/Terentia sorsát hol lehet tovább kutatni? Róla nem írt semmit Horatius a vers végén.

Egyre erősödik az a feltevésünk, hogy erre a kérdésre csakis Vergilius adhat választ, de még rejtélyesebben, mint Horatius tette azt 76 soros ódájával. Az óda kódként szolgálhat az Aeneis IV. énekének megértésénél. Terentiával kapcsolatban a tudományos irodalomban megjelent R. Verdière-nek egy olyan feltevése is, amely személyét Ovidius *Corinna*-jával azonosítja.¹¹

Verdière érvelése kétségtelenül szellemes. Szerinte az általa idézett Ovidius-helyek az *Amores*-ből és a *Tristia*-ból arra látszanak utalni, hogy Ovidius akaratlan szemtanúja volt kedvenc princeps Corinnával történt „eltévelyedésének”. A princeps Ovidius *Amores*-ében felismerhette magát a csábító személyében, amit nem vett jó néven. Ez (t.i. hogy látott valamit) lett volna Verdière szerint Ovidius *error*-ja, *carmen*-beli vétkei pedig, hogy megénekelte a látottakat. Ezért számúzta őt kérlelhetetlenül Kr. u. 8-ban Augustus.

⁹ Ld. az előző jegyzetet.

¹⁰ Suetonius, *Div. Aug.* c. 69,2. Ld. Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 87.

¹¹ R. Verdière: Un amour secret d'Ovide. *L'antiquité classique* 40 (1971) 623—748.

Verdière tehát arra a következtetésre jutott, hogy Corinna Terentia, azaz Maecenas feleség lehetett. Ő maga is megjegyzi azonban, hogy a költői álnévadásnak az aranykori római irodalomban megfigyelhető szabályai ellentmondanak ennek az azonosításnak, amennyiben *Co-rin-na* háromszótagú, *Te-ren-ti-a* viszont négy szótagú név. Ezt a nehézséget Verdière-től eltérőleg semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagynunk. Elméletileg ugyan fel lehetne tenni, hogy Ovidius kapcsolatba kerülhetett Terentiával, de ennek a feltevésnek az értéke nem több, mint ha azt állítjuk, hogy Ovidius kapcsolatba került a római előkelő társaság egyik nőtagjával, mert annak bizonyíthatósága, hogy Ovidius Corinnája Terentia, azaz Maecenas felesége volt, a nullával egyenlő.

Számos ellenérv szól Verdière elmélete ellen. Nézzük először is az életrajzi adatokat. A Terentiával kapcsolatban esetleg szerepet játszó személyek születési ideje a következő:

Maecenas (ismeretlen, de Augustusnál idősebb lehetett, így Kr. e. 70-ben, esetleg még korábban születhetett)	Terentia (ismeretlen, de a Kr. e. 58- ban született Liviánál fiatalabb lehetett) Kr. e. 55 ?	Augustus Kr. e. 63	Vergilius Kr. e. 70	Horatius Kr. e. 65	Ovidius Kr. e. 43
---	---	-----------------------	------------------------	-----------------------	----------------------

Az eklogák írása idején, amikor Galateáról először hallunk, e személyek kora Kr. e. 40-ben a következő lehetett:

30 éves	15—18 éves	23 éves	30 éves	25 éves	3 éves
---------	------------	---------	---------	---------	--------

Kr. e. 23-ban, Murena (Terentia testvére) összeesküvésének leleplezése évében, amely jelentős megrázkódtatást okozott e személyek életében, koruk a következő lehetett:

47 éves	32—35 éves	40 éves	47 éves	42 éves	20 éves
---------	------------	---------	---------	---------	---------

Végül Kr. u. 8-ban, Ovidius száműzetése idején, a következő lehetett az életkoruk:

16 éve halott	ha még élt, 63—66 éves	71 éves	27 éve halott	16 éve halott	51 éves
---------------	---------------------------	---------	------------------	------------------	---------

Az életkornak szerelmi kapcsolatok esetében korlátozott a jelentősége. Gondoljunk csak Goethe és Charlotte von Stein vagy Ady és Léda kapcsolatára, ahol a

női partner mindkét esetben egy évtizeddel idősebb volt. Ady és Csinszka esetében viszont 20 év volt a korkülönbség, ennyivel volt fiatalabb Csinszka Adynál. Végül említésre méltó a XX. század híres és szokatlanul nagy korkülönbsége — négy évtized — Dénes Zsófia író és Szalatnay József festőművész között: Dénes Zsófia 102 évesen hagyta itt több évtizeddel fiatalabb férjét. Az Augustus-kori római társadalomból is ismertek hasonló esetek. Propertius barátnője, Cynthia, lényegesen idősebb volt a költőnél.¹² Így elméletileg fel lehetne tenni a Kr. e. 23-ban 20 éves Ovidius viszonyát a nála 15 évvel idősebb Terentiával, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Terentia Maecenas felesége és Augustus szeretője volt, akinek kisugárzása mély hatást gyakorolt Vergiliusra és Horatiusra is. Az emberi kapcsolatok síkján ebben az időben teljesen valószínűtlen, hogy Terentia és Ovidius között szerelmi viszony létrejöhetett volna. Az is teljesen érthetetlen lenne, hogy Augustus miért várt volna 31 évet Ovidius száműzetésével. Augustusra nem volt jellemző a hosszan tartó fontolgtatás, ha érdekei megsértéséről volt szó. Kr. u. 8-ban, Ovidius száműzetésének időpontjában viszont már Maecenas, Vergilius és Horatius régen halottak, Augustus is 71, Ovidius pedig 51 éves. Valószínűleg Terentia sem élt már ekkor, de ha élt is volna, már 63–66 éves lehetett. Így szinte semmi valószínűsége sincs annak, hogy Ovidius Kr. u. 8-ban bekövetkezett száműzetése háttérében Terentiával folytatott viszonya állna, azaz, hogy Corinna neve mögött Terentiát kellene keresnünk. Arra is rá kell mutatnunk, hogy semmi sem bizonyítja, hogy az *Amores* Verdière-től idézett helyén (II, 5, 13–28) Ovidiustól alvást színlelve megfigyelt hűtlen csókolózó barátnője Corinna, partnere pedig Augustus lett volna. Sokkal valószínűbb az a már régen felmerült (a magyar kutatásban már Némethy Gézáttól¹³ képviselt) és a nemzetközi kutatásban is egyre inkább elfogadott elgondolás,¹⁴ hogy Ovidius száműzetésének elsősorban politikai okai voltak.

De mi történhetett Terentiával? Ez a kérdés szoros kapcsolatban áll egy bonyolult összefüggésrendszerrel, amely több problémából tevődik össze. Ezek a következők:

1) Miért tombol Vergiliusban valamilyen kifejezhetetlen gyilkos indulat Dido halálakor? Miért vet véget Dido életének?

2) Horatius hasonló indulattal írja egyik leghosszabb és nehezen érthető versét, a Galatea-ódát. Ez arra enged következtetni, hogy valamilyen összefüggés áll fenn az Aeneis IV. éneke és a Galatea-óda között.

3) Horatius Galatea-ódájában a *ferrum*-ot Europe által a bika alakjában megjelenő Iuppiternek szánja, de a mítosz közbeszól: Europe sem Iuppitert, sem magát nem ölelheti meg. Kérdés, hogy ha az Europe-mítoszban a *ferrum* és az öngyilkosság nem játszott szerepet, mi késztette Horatiust arra, hogy ezeket az elemeket beillesztesse Europe átkozódásába.

¹² E. Bickel: *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*. Heidelberg 1937. 541.

¹³ G. Némethy: *Comm. exeg. ad Ovid. Trist.* 136.

¹⁴ U. Schmitzer: *Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen*. Stuttgart 1990. 2–10. 316.

4) Vergilius szintén jelentős változtatásokat hajtott végre az Aeneisben felhasznált Aeneas-mondában és Dido-történetben. A leglényegesebb változtatása kétségtelenül az, hogy Aeneas és Dido történetét összekapcsolta egymással a hős és a hősnő személyes sorsában, ezen felül pedig Dido öngyilkosságának okául Aeneas hűtlenségét tette meg.

5) Vergilius Kr. e. 24 végén/23 elején írhatta az Aeneis IV. énekét, mert a VI. ének írásakor (Kr. e. 23-ban) Didót már az Alvilágban siratja el újból.

6) Augustus Kr. e. 22-ben elutazott Keletre. Ezt megelőzően, Kr. e. 23-ban történt Murena, Terentia testvére összeesküvésének leleplezése és Murena megöletése Augustus parancsára. Ez Maecenast, Murena sógorát, feleségét, Terentiát, Murena testvérét és Maecenas egész írói körét, benne Vergiliust és Horatiust is súlyosan érintette.¹⁵

E problémák vizsgálatánál különösen fontos annak a kérdésnek a tisztázása, hogy milyen összefüggés van Horatius Galatea-ódája és Vergilius Dido-elbeszélése (az Aeneis IV. és VI. éneke) között. A két költői alkotás témája ugyanis teljesen különböző, ugyanakkor mégis rokonságot érzünk közöttük: a hősnők indulata, a történetben szereplő férfi partnerükre szórt átkozódásuk, a költői megformálás eltérése az Europe-monda és a Dido-történet hagyományozott változataitól. Ezek a különbségek és egyezések mindenképpen magyarázatot igényelnek, annál is inkább, mert a Galatea-óda írása Kr. e. 23-ra tehető,¹⁶ s így alig valamivel később keletkezett, mint az Aeneis IV. éneke. A két szöveg összefüggését legjobban intertextuális elemzésükkel világíthatjuk meg.¹⁷ A következő nyelvi referenciák mutathatók ki közöttük:

Vergilius Aeneis IV. ének		Horatius Galatea-óda	
2. sor	vulnus ... caeco <i>carpitur</i> igni	44. sor	<i>carpere</i> flores
2	vulnus ... caeco <i>carpitur</i> igni	21—22	<i>caecos</i> ... motus Austri
9	me ... insomnia <i>terrent</i>	5, 7	<i>serpens</i> ... <i>terruit</i> mannos
12	genus ... <i>deorum</i>	50—51	<i>deorum</i> si quis ... audis
12	<i>credo</i> ... genus esse <i>deorum</i>	25—26	Europe ... <i>credidit</i>
12	<i>vana</i> fides	40—41	imago <i>vana</i>
19	huic ... succumbere <i>culpae</i>	38	<i>virginum culpae</i>
25	<i>pater</i> omnipotens	34	<i>pater</i>
26	<i>pallentes</i> umbras Erebi	27—28	pontum ... <i>palluit</i>
30	<i>sinum</i> lacrimis implevit	18—19	ater Hadriae ... <i>sinus</i>
33	<i>Veneris</i> ... praemia	67	ridens <i>Venus</i>
51	causasque innecte <i>morandi</i>	50	impudens Orcum <i>moror</i>
52	aquosus <i>Orion</i>	18	pronus <i>Orion</i>
61	vaccae media inter <i>cornua</i>	46—48	ferro ... frangere ... <i>cornua</i> monstri

¹⁵ Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 93. sk.

¹⁶ Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 93.

¹⁷ E módszerről Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 71—73.

71	volatile <i>ferrum</i>	46	lacerare <i>ferro</i>
547	<i>ferroque</i> averte dolorem		
73	haeret <i>lateri</i> letalis harundo	25—26	niveum ... credidit tauro <i>latus</i>
83	<i>absens</i> absentem auditque	57	pater urget <i>absens</i>
84	genitoris <i>imagine</i> capta	40	ludit <i>imago</i>
101	traxitque per ossa <i>furorem</i>	36	victa <i>furore</i>
103	<i>liceat</i> ... servire marito	13	sis <i>licet</i> felix
128	<i>risit</i> Cytherea	67	<i>ridens</i> Venus
159	descendere monte <i>leonem</i>	51—52	inter errem nuda <i>leones</i>
172	hoc praetexit <i>nomine</i> culpam	75—76	tua sectus orbis <i>nomina</i> ducet
211	nostris <i>errans</i> in finibus	51—52	inter <i>errem</i> nuda <i>leones</i>
242	animas ille evocat <i>Orco</i>	50	<i>Orcum</i> moror
305	dissimulare ... sperasti, <i>perfide</i> (Aeneas)	66—67	querenti <i>perfidum</i> (Iuppiter)
336	dum <i>memor</i> ipse mei	14	<i>memor</i> nostri
352	<i>nox</i> operit terras	31	<i>nocte</i> sublustri
352	<i>astra</i> ignea surgunt	31—32	nihil <i>astra</i> praeter vidit
367	admorunt ubera <i>tigres</i>	55—56	quaero pascere <i>tigres</i>
384	sequar <i>atris</i> ignibus	18—19	<i>ater</i> Hadriae sinus
386	omnibus umbra locis <i>adereo</i>	66—67	<i>aderat</i> ... ... Venus
410—411	videres misceri ... <i>aequor</i>	23	<i>aequoris</i> nigri fremitum
564	certa <i>mori</i>	38	quid <i>mori</i> cessas
617—618	<i>videatque</i> indigna suorum funere	31—32	nihil <i>astra</i> praeter <i>vidit</i>
657	nimum <i>felix</i> , si ...	13	sis <i>licet</i> <i>felix</i>
Aeneis VI. ének			
569	distulit in seram <i>commissa</i> piacula mortem	39	ploro turpe <i>commissum</i>
893	sunt geminae <i>somni portae</i>	41—42	<i>porta</i> ... <i>somnium</i>

Ezek a nyelvi referenciák Horatius és Vergilius szövegének szoros összefüggéséről tanúskodnak. Ez az összefüggés nemcsak a lexikális elemek egyezésében, hanem halmozódásukban, jelentésszerkezetük, lexikális struktúrájuk egybeesésében is megnyilvánul. Jelentős csoportjuk többször — kétszer, háromszor, négyszer — is előfordul, így pl. *caecus* (Aen. II. 357, IV. 2), *carpere* (Aen. IV. 2, 522), *furor* (Aen. IV. 501, 697), *imago* (Aen. II. 369, IV. 84, VI. 793), *nox* (Aen. II. 360, IV. 350, VI. 522, 527), *ferrum* (Aen. IV. 71, 131, 547, 663, VI. 260), *Orcus* (Aen. II. 398, IV. 242), *credo* (IV. 12, 34, VI. 463), *videre* (Aen. II. 499, IV. 410, 617), *perfidus* (Aen. IV. 305, 421), *errare* (Aen. IV. 261, 691), *culpa* (Aen. IV. 19, 172), *aequor* (Aen. IV. 411, 582). Külön figyelmet érdemel, hogy több szókészleteti elem azonos szemantikai részfunk-

cióban szerepel, mint ez pl. *commissa, felix, ferrum, furor, imago, memor* esetében megállapítható. A két szöveg összefüggését erőteljesen hangsúlyozza a mitológiai nevek — *Venus, Orcus, Orion, porta somnium* — egyezése. Szembetűnő a természeti környezet kifejezéseinek — *nox, astra, aequor* — azonossága és a két történetben szerepet játszó állatok nevének (*leones, tigres*) egyezése is. Mindez világosan arra mutat, hogy Horatius nyelvi eszközökkel nyomatékosan utalni akart Vergilius Dido-elbeszélésére. Ennek oka bizonyára az volt, hogy a Galatea-óda és a Dido-történet olvasója e nélkül nyilván nem hozta volna kapcsolatba a két költői alkotást egymással, minthogy hősnőjük és mesemenetük is különbözik egymástól.

Horatius hangsúlyozott utalása Galatea-ódájában Vergilius Aeneisének Dido-elbeszélésére azt bizonyítja, hogy költeményében ugyanaz a probléma foglalkoztatta, mint Vergiliust eposzának Dido-történetében. Ha tehát Horatius ódájában a Galatea/Europe alakja mögött Terentia, Maecenas felesége rejtőzik, akkor nyilvánvalóan Dido alakja mögött is Terentiát kell keresnünk. Ez a kézenfekvő következtetés egyszerre érthetővé teszi azokat az eltéréseket, amelyek Horatiusnál az Europe-mítosztól, Vergiliusnál pedig a Dido-, illetve az Aeneas-mondától megfigyelhetők.

Amikor Kr. e. 23-ban Augustus Murenát, Terentia testvérét megölette, aligha lehet kételkedni, hogy ez Terentiában mély lelki válságot idézett elő. Egyrészt elvesztette testvérét, másrészt pedig csalódott szeretőjében, Augustusban, aki képes volt testvérét megöletni. Ezenkívül lelkiismeret-furdalása is lehetett, hogyan tudott Augustus szeretőjévé válni, s megvilágosult előtte, mit jelentett ez családjá, férje, Maecenas és testvére, Murena számára. Ez a szembesülés Augustusszal való kapcsolatának következményeivel bizonyára idegösszeroppanáshoz vezetett Terentiánál, aminek súlyos következményei lehettek. Így gondolni lehet arra, hogy öngyilkosságot követett el, s ez a magyarázata annak, hogy hirtelen eltűnik szemünk elől az antik forrásokban. Ennek a feltevésnek csak látszólag mond ellent Cassius Dio tudósítása, amely szerint Augustus Kr. e. 16-ban magával vitte Terentiát Galliába.¹⁸ Cassius Dio ugyanis a Kr. e. 16. év eseményeinél említi ezt Augustus útjának indokául: a princeps el akarta kerülni, hogy Terentiával folytatott viszonya szóbeszéd tárgya legyen Rómában, s ezért elvonult vele a távoli Galliába. Augustus azonban uralma alatt többször is felkereste Galliát,¹⁹ s így elképzelhető, hogy Cassius Dio tévedett ennek az eseménynek a kronológiai besorolásában. Ez ebben az esetben bizonyítható is, mert Augustus galliai utazásának első indokaként Cassius Dio azt fejt ki (LIV, 19,1–3), hogy Augustus törvénykezési tevékenysége, amellyel a római állam új struktúráját kialakította, társadalmi ellenállásba ütközött, s ezért utazott Galliába Solón mintájára, aki az athéni alkotmány létrehozása után keletre utazott, nehogy az azzal elégedetlenek nyomására azon változtatnia kelljen. Augustusnak ez a törvénykezési tevékenysége azonban Kr. e. 27-ben történt, amikor is utána valóban Galliába uta-

¹⁸ Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 93.

¹⁹ B. Niese—E. Hohl: Grundriss der römischen Geschichte.5 München 1923. 267, 2929, 294, 299.

zott.²⁰ Minthogy Terentiával együtt tett galliai útja ehhez az eseményhez kapcsolódott, így nyilvánvaló, hogy ekkor, azaz Kr. e. 27-ben vitte Galliába magával Terentiát is, és Cassius Dio tévesen sorolta be ezeket az eseményeket a Kr. e. 16. év eseményei közé.

Kétségtelen tehát, hogy Terentiára mint életben levő személyre Kr. e. 23 után nincs adatunk. Így semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy Kr. e. 23-ban testvérének, Murenának a megöletése feletti fájdalmában és Augustusban való csalódása miatt öngyilkosságot követett el. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy halála súlyosan érintette Maecenast, volt férjét, aki kész volt mindig újabb és újabb házasságot kötni vele, amikor Augustustól visszatért hozzá, de bizonyára mélyen lesújtotta Maecenas baráti körét, köztük is elsősorban Vergiliust, aki fiatalkori vonzalmát iránta eklogáiban a Galatea költői álnév mögé rejtve őt kifejezésre is juttatta. Minthogy Augustusnak Terentiával folytatott viszonya egyébként is szóbeszéd tárgya volt Romában, Terentia (és Murena) haláláról nem lehetett nyíltan megemlékezni, mint ahogy három évvel korábban Cornelius Gallus öngyilkosságáról sem. Maradt tehát egyetlen lehetőségként az ekkorra már egyre jobban elterjedő költői allegória műfaja,²¹ amely a régi hagyományanyag — mítoszok és mondák — aktualizáló használatával meg tudott szólalni olyan témákról is, amelyekről beszélni sem volt szabad.

Ilyen hagyományanyagot Vergiliusnak nem volt könnyű találnia. A történetnek ugyanis nemcsak egy öngyilkosságot elkövető nőről kellett szólnia, hanem kronológiai és földrajzi szempontból kapcsolódnia kellett az Augustust képviselő Aeneas alakjához. Végül is a Karthagót alapító Dido királyné történetében találta meg azt az alkalmas mondai anyagot, amelyben az öngyilkos asszony alakja párhuzamot nyújthatott Terentia tragikus sorsához. A Dido-mondát Vergilius Timagenes révén ismerhette meg, aki miután nem volt hajlandó elfogadni Augustus történeti koncepcióját s ezzel magára vonta a princeps haragját, Asinius Polliónál talált támogatásra, s így az ő irodalmi köréhez tartozott.²² Vergilius — mint ismeretes — szoros kapcsolatban állt Pollio körével, s így biztos, hogy személyesen ismerte Timagenest is, akinek művét Pompeius Trogus *Historiae Philippicae* címen dolgozta át latinra, s az Iustinus kivonatában ránk is maradt.²³

Fentebb már utaltunk arra, hogy Dido története legrészletesebb formában Iustinus művében maradt korunkra, Vergilius azonban valószínűleg nem Pompeius Trogus latin átdolgozását, hanem Timagenes görög eredetijét vagy esetleg szóbeli közléseit használta. A történetben szereplő személyek és neveik: *Belus, Dido, Elissa, Iarbas, Pygmalion, Acherbas* egyezése Vergiliusnál és Iustinusnál világosan bizonyítja, hogy Vergilius a Dido-mondta Timagenes által ismertetett változatát használta. A nevek alakja közötti eltérések viszont arra mutatnak, hogy Vergilius görög nyelvről fordított.

²⁰ B. Niese—E. Hohl: i. m. 292.

²¹ Ld. erről Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 119.

²² E. Bickel: i. m. 168—169.

²³ E. Bickel: i. m. 390.

forrásból vette át ezeket a névalakokat, s megtartotta görög alakjukat, így *Dido* accusativusa nála *Dido* (Aen. IV. 383), míg Pompeius Trogus/Iustinus latinosította *Dido* ragozását: a név genetivusa nála *Didonis* (X. 11,13). Görög névalakok az *Iarbas*, *Pygmalion* és *Acherbas* is. A *-bas* végződésű nevekben a Ba'al istennév rejtőzik, amely a latin átírású alakokban *-bal* alakban jelenik meg (vö. *Hannibal*, míg görög átírása *Annibas*). Az *Iarbas* név Vergiliusnál egy eredeti sémi *יִרְבָּעַל (**Yārba'al*) alaknak a görög átírása, a *Hiarbas* alak Iustinusnál a görög erős és gyenge hehezet összetévesztésén alapszik. A *Pygmalion* név egy sémi *פַּעַמְאִלְיֹן (**Pu^mm'alijōn*) alaknak csakis görög átírása lehet, mert egyedül a görögök írták át a hellénisztikus kortól kezdve a sémi 'ayint gammával. Az *Acherbas* (Iustinus) ~ *Sychaeus* (Vergilius) alakpár további bepillantást enged a költő forráshasználatába. A név eredeti *Sicharbas* alakját Servius tartotta fenn. Ez egy sémi *זִיֶּרְבָּעַל (**Ziṣrba'al*) alaknak volt a görög átírása, amelynek szókezdő *CI* betűcsoportja a Kr. e. I. század görög kurzív írásában összetéveszthető volt az *A*-val, ha a két betű felül érintkezett, ami gyakran előfordult.²⁴ Így jöhetett létre Pompeius Trogus (> Iustinus) latin átdolgozásában az *Acherbas* téves olvasat. Vergilius azonban még csak nem is a korrekt *Sicharbas* alakot használja, hanem nála Dido férje *Sychaeus* néven szerepel. A két alak eltérése nem magyarázható a paleográfia segítségével. A *Sychaeus* név egy görög *Συχαῖος íráskép átírása, ez pedig egy sémi *Ziṣay alaknak lehet a görögösített formája. A sémi névadásban, illetve névhasználatban gyakran előfordult, hogy egy összetett nevet lerövidített és az *-ay* képzővel továbbképzett formában használtak. Ilyen többek közt a latinban *Apsaeus* alakban megjelenő sémi 'Abdšay név, amelyet az 'Abdšamaš 'Šamaš (isten) szolgája' névből rövidítettek le és képeztek tovább az *-ay* képzővel. Így jöhetett létre a *Ziṣrba'al* név lerövidített és *-ay* képzővel továbbképzett változataként a *Ziṣay > *Συχαῖος > *Sychaeus* névalak. Minthogy Timagenes történeti munkájában Iustinus tanúbizonysága szerint az *Acherbas* < *Sicharbas alakot használta, viszont forrásai-ból ismerhette a név *Ziṣay > *Συχαῖος változatát is, így Vergilius utóbbit a görög történetíró szóbeli közlése alapján használhatta a Dido-történet elbeszélésében.²⁵

A *Sychaeus* névalak használata Vergiliusnál azt is valószínűvé teszi, hogy az egész Dido-történetet Timagenes révén ismerhette meg. Így ezen a ponton váratlan bepillantást nyerhetünk Róma Augustus-kori irodalmi köreinek intellektuális életébe és működésébe, a Maecenas-kör és Asinius Pollio körének kapcsolataiba és a princeps diktatúrájával szemben kifejtett irodalmi ellenállásába.

Vergiliusnak a Timagenes által közvetített Dido-történeten jelentős módosításokat kellett végrehajtania. Hogy az Augustus—Terentia viszonyt ábrázolhassa benne, kapcsolatba kellett hoznia Didót Aeneasszal. Így a görög történetíróktól hagyományozott Aeneas-mondán is változtatnia kellett. Aeneas bolyongásaiba beillesztett egy afrikai kitérőt, amelynek során szerelmi kapcsolatba kerül Didóval s hitszegő

²⁴ Ld. pl. egy egyiptomi görög papiruszon az ἀπειροίτου szóban, E. M. Thompson: *Paleografia greca e latina*. Milano 1940. 105.

²⁵ L. F. Plessis—P. Lejay: i. m. 261 (Harmatta János professzor szíves szóbeli kiegészítéseivel).

magatartásával előidézi a királynő öngyilkosságát. A Dido-történeten a legfontosabb változtatása a királynő öngyilkosságának motivációja volt, amennyiben az Augustus—Terentia történettel való párhuzamosság elérése céljából Dido nem hazájáért való önfeláldozásból, hanem szerelmi csalódásból követ el öngyilkosságot.

A Maecenas-körben Horatius természetesen megismerhette Vergilius Dido-elbeszélését, amely terjedelmileg is jelentős helyet foglal el az Aeneisben. Az elbeszélés allegorikus jellege szintén világos lehetett számára. Maecenashoz és Vergiliushoz fűződő személyes kapcsolata, mély barátsága alapján az sem lehet kétséges, hogy Terentiáról ő is meg akart emlékezni. Minthogy a Dido-mondát Vergilius már feldolgozta, s Horatius nem talált hasonló mondai történetet, amelyet Terentia tragikus sorsával párhuzamba lehetett volna állítani, Vergilius eklogáinak Galateáját választotta Terentia maszkjául, aki már Vergiliusnál is ezt a szerepet játszotta. A mitikus Néreida Galatea története azonban semmi párhuzamot nem mutatott Terentia tragikus végével, s ezért Horatius keresett egy olyan érintkezési pontot Dido történetében, amely mind a saját, mind Vergilius (és a Maecenas-kör) indulatait a legjobban ki tudta fejezni. Ezt a pontot Dido (Terentia) Aeneasra (Augustusra) szórt átkaiban találta meg. Minthogy Galatea mögött aránylag könnyen fel lehetett ismerni Terentiát, az átkokat nem az ő szájába adta, hanem a hasonlóként felhasznált Europe-történetbe illesztette bele, de nyelvi eszközökkel éreztette, hogy Galatea-ódája valójában Vergilius Dido-elbeszélésének a visszhangja. Az Aeneis Dido-elbeszélése és Horatius Galatea-ódája tehát valóban szoros összefüggésben állnak egymással és drámai bepillantást nyújtanak a Maecenas-kör intellektuális, érzelmi és politikai életébe.

Néhány évvel Murena és Terentia halála után a Maecenas-kör, amely már korábban elvesztette Quintilius Varust, Vergilius († Kr. e. 19) és Propertius halálával († Kr. e. 15) tovább fogyatkozott. Hogy viselte el emberi környezetének veszteségeit Maecenas és Horatius? Baráti körének megfogyatkozása a politikai befolyásától megfosztott Maecenast bizonyára súlyosan érintette, annál is inkább, mert Augustus a még megmaradtakat s köztük is főleg Horatiust igyekezett a maga ellenőrzése alá vonni. Horatius azonban életük végéig hű maradt Maecenashoz, még ha Augustus néhány felszólításának igyekezett is eleget tenni. Így került sor hosszú szünet után ódái IV. könyvének megírására. Számos jele van annak, hogy Horatius, bár eleget tett Augustus felszólításának, ódái IV. könyvét arra használta fel, hogy költészetével átmentse a jövőbe Maecenasnak és költőbarátainak emlékét.

Ebben az összefüggésben elsősorban a IV. könyv 11. és 12. ódáját érdemes megvizsgálnunk. A IV. könyv 11. ódája²⁶ sirató, vigadó, búcsúzó, emlékező vers! Kilencéves, Kr. e. 23-ból származó borral Maecenas születésnapját ünneplik, de ő maga nincs jelen. Kevesen ünnepelnek, nincs itt Murena, Augustus megölette. Nincs itt Telephus, őt is kivégeztette Augustus. Egy *puella dives et lasciva* tartja kedves bilincsből. Ez a *puella dives et lasciva* Proserpina, az Alvilág úrnője, azonban korábban Vergilius III. eklogájában Galateát nevezte *lasciva puella*-nak. Így Horatius az

²⁶ Interpretációjára ld. Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 13—24.

által, hogy Proserpinát *lasciva puella*-nak nevezi, egyszerre felidézi Vergilius és Galatea/Terentia emlékét is, akik az óda írása idején már szintén halottak. Érthető, hogy a vers halotti áldozat bemutatását írja le s hogy hangulatát az *atrae curae* kifejezés határozza meg. Murenát, Vergiliust és Terentiát és baráti körük más elhunyt tagjait Horatius nem nevezhette meg, azonban művészi eszközeivel mégis meg tudta jeleníteni őket költeményében.

A IV. könyv 12. ódájában Vergilius neve megjelenik, de olyan talányos szövegösszefüggésben, hogy alapos irodalomszemiotikai elemzésre volt szükség annak bizonyítására, hogy Horatius valóban halott költőtársát idézte fel e költeményében, nem pedig egy ismeretlen kenőcsárusról emlékezett meg benne. Ez a költemény is komor hangulatú.²⁷ A fekete tüzek, az onyx és a nárdusolaj gyászt sugallnak. Vergilius mellett áttételesen felsejlik Gallus tragikus alakja is a költeményben. De kitapinthatók a Dido/Terentiára utaló nyelvi referenciák is benne. Az Aeneisben (IV. 602) Dido átkozódásába szinte beleborzong az olvasó, hogy a királynő azért bánkodik, mert nem tudta megölni Aeneas fiát, Ascaniust és lakomának elkészítve megetetni az apjával. Vergilius itt nevek nélkül Tereus thrák király, felesége Procne és sógornője Philomela történetét illesztette bele Dido/Terentia átkozódásába. A két asszony bosszúból, hogy Tereus Philomelát meggyalázta s nyelvét kivágta, megölte Ityst, a király Procnétól született fiát, s feldarabolva megetette az apjával. Zeus azután mindhármukat madárrá változtatta. Így nevezi Horatius ebben az ódájában Procnét *infelix avis*-nak, s ezzel világosan utal Didóra, aki az Aeneisben a hivatkozott helyen (IV. 596) *infelix Dido*-ként szerepel. Az *infelix Dido* ~ *infelix avis* nyelvi referencia a háttérmítosznál is kétségtelenebbül bizonyítja, hogy Horatius Vergilius-ódájában évekkel Terentia és a költő halála után is költői eszközeivel emlékezett meg róluk.

A történet folytatása kísérteties. Augustus tönkretette Maecenast és Terentiát, s ezáltal gyógyíthatatlan sebet ütött Vergilius lelkén is. Vergilius ezt költői fölényével úgy viszonzotta, hogy Terentia/Dido átkaival sújtott le a princepsre és ez az átok hatékonynak bizonyult. Augustus fiúunokáit, Caiust és Luciust szinte egyidőben vesztette el, Agrippa Postumust pedig halála évében Kr. u. 14-ben. Dido Aeneasra szórt átka szó szerint beteljesedett.

SUMMARY

By his desire for peace, by his human and political perspicacity, and by his prophetic capacity, Vergilius was an uncompromising poet. In the person of the princeps, however, the history interfered in his vocation and poetry. He was compelled to rewrite the IVth book of his *Georgica*, because Augustus did not tolerate the praise of Gallus, his former friend and commander. The crisis even of his private life can well be traced by help of the figure of Galatea of his eclogues. Finally, the mighty curse, called down by Dido, leads us to recognize that Terentia, Maecenas' wife of tragical fate, is hidden behind the figure of the Carthaginian queen. In the Galatea of Horace (Ode III. 27) Terentia can also be well recognized. Thus, the intertextual connection between this ode and Book IV of the Aeneis proves the identity of Galatea and Dido and Terentia convincingly.

²⁷ Az óda elemzésére ld. Rimóczi-Hamar Márta: i. m. 25–38.